

УДК 94 (477) «1918»

DOI 10.32782/2307-7778/2023.1.2

Дмитро КОНДРАТЮК

аспірант кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка, вул. В. Бердичівська, 40, м. Житомир, 10008, Україна (kondratiuk921@ukr.net)

Dmytro KONDRATIUK

postgraduate student at the Department of History of Ukraine of Zhytomyr Ivan Franko State University, 40, Velyka Berdychivska Street, Zhytomyr, 10008. Ukraine, (kondratiuk921@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5380-393X>

СИСТЕМА МІСЦЕВОГО УПРАВЛІННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ВНУТРІШНІЙ ПОЛІТИЦІ П. СКОРОПАДСЬКОГО (КВІТЕНЬ-ГРУДЕНЬ 1918 Р.)

Анотація. Мета дослідження полягає в комплексному аналізі державотворчих заходів уряду гетьмана П. Скоропадського у сфері реформування системи органів виконавчої влади та структур місцевого самоврядування, з'ясуванні ефективності системи управління як складової його внутрішньої політики. **Методологія дослідження.** В основу методології покладено базові принципи історичного пізнання (історизму, всебічності, об'єктивності). Дослідження ґрунтується на комплексному застосуванні загальнонаукових методів (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних, зокрема історико-системного та історико-порівняльного методів. **Наукова новизна.** Здійснено всебічний аналіз регіональної політики уряду гетьмана П. Скоропадського з огляду на складну ситуацію квітня-грудня 1918 р. З'ясовано, що започатковані гетьманом реформи органів місцевої влади і самоврядування були покликані створити дієву владну вертикаль, необхідну гетьману для стабілізації внутрішньополітичної обстановки в Українській Державі в умовах наростання воєнної загрози з боку більшовицької Росії. **Висновки.** Відзначено, що саме складна військово-політична ситуація спонукала П. Скоропадського вдатися до запровадження авторитарної моделі правління, а відтак вихідним положенням його регіональної політики стала централізація управління провінцією. Зважаючи на логіку воєнного часу такі міри були цілком виправданими, однак надання ключових посад у місцевих адміністраціях представникам імперського істеблішменту та впровадження антидемократичних принципів проведення виборів виявилися непопулярними серед широкого загалу. Як наслідок, замість покращення керованості регіонами, реформаторська діяльність П. Скоропадського призвела до падіння підтримки гетьманської влади у регіонах, що врешті обумовило швидкий крах Гетьманату.

Ключові слова: місцеві органи виконавчої влади, місцеве самоврядування, міська дума, земства, управа, Гетьманат П. Скоропадського, Правобережна Україна.

THE SYSTEM OF LOCAL GOVERNMENT ON THE RIGHT-BANK UKRAINE IN THE CONTEXT OF DOMESTIC POLICY OF P. SKOROPADSKYI (IN APRIL–DECEMBER 1918)

Abstract. The aim of the article is to analyze the state-building measures of the government of Hetman P. Skoropadskyi in the field of reforming the system of local executive bodies and local government authorities and to clarify the effectiveness of local government as a part of his domestic policy. **Research methodology.** The basic principles of historical knowledge (historicism, comprehensiveness, objectivity) are the basis for methodology. Moreover, the article is based on the complex application of general scientific methods (analysis, synthesis, generalization) and special and historical (historical and systemic and historical and comparative methods in particular). **Scientific novelty.** The research makes a comprehensive analysis of the regional policy of the government of P. Skoropadskyi due to the context of the revolutionary situation in April – December 1918; determines that the reforms of local government and local government authorities, initiated by Hetman, were designed to create an effective power vertical which was necessary to stabilize the domestic political situation in the Ukrainian State under the conditions of mounting military threat from Bolshevik Russia. **Summary.** It claims that the political and military situation prompted P. Skoropadskyi to resort to introducing an authoritarian model of government, and thus the starting point of his regional policy was to centralize pro-

vincial governance. In view of the wartime logic such measures worked. However, giving key offices in local authorities to the representatives of the imperial establishment and introducing anti-democratic principles of carrying elections on were unpopular among the great masses of population. As a result, instead of governing the regions better, P. Skoropadskyi's reforming activities led to a decline in support for the Hetman's power in the regions, which ultimately caused the rapid collapse of the Hetmanate.

Key words: local executive and local government authorities, city council, zemstvo, council, Hetmanate of P. Skoropadskyi, Right-Bank Ukraine.

Постановка проблеми. Період гетьманування П. Скоропадського був значимою віхою Української революції 1917–1921 рр. При всій багатоманітності критичних оцінок здобутків цього діяча, доба Гетьманату відзначалася надзвичайно інтенсивними й плідними процесами українського державотворення. Змін зазнали майже усі сфери суспільно-політичного буття – військово-будівництво, зовнішня політика, система центральних та місцевих органів влади, освіта, наука тощо. В умовах складної військово-політичної ситуації реформування недієвих місцевих адміністративних структур стало одним із пріоритетних завдань нової влади. Уряд гетьмана П. Скоропадського шляхом здійснення різнопланових реформ намагався вивести систему місцевих органів влади з кризового стану, створюючи як принципово нові, так і адаптуючи колишні владні структури відповідно до потреб держави. Гетьманському уряду в цілому вдалося створити дієздатну систему владного впливу на регіони. Проте, поряд із позитивними перетвореннями у сфері місцевого управління, політичний режим П. Скоропадського відзначався тяжінням до централізації влади та відновленням антидемократичних принципів проведення виборів, що спричинило наростання соціальної напруги і, врешті, призвело до падіння підтримки гетьманської влади у регіонах. Об'єктивний аналіз діяльності апарату місцевої влади доби Гетьманату набуває сьогодні особливої актуальності у зв'язку із започаткованими урядом реформами адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування.

Мета дослідження полягає в комплексному аналізі державотворчих заходів уряду гетьмана П. Скоропадського у сфері реформування системи місцевих органів виконавчої влади та структур місцевого самоврядування та з'ясуванні ефективності системи місцевого управління як складової його внутрішньої політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика державного будівництва періоду Української революції 1917–1921 рр. постійно перебуває в колі зору вітчизняних та зарубіжних дослідників. Водночас питання місцевих органів влади Української держави П. Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.) залишається однією з малодосліджених тем української історичної науки.

Починаючи з 2000-х рр., українськими істориками започатковано якісно новий етап дослідженні зазначеної проблеми. Серед існуючих нині публікацій передусім слід виділити праці В. Галатира «Продовольча криза та спроба її подолання місцевими адміністраціями на Правобережжі в добу Гетьманату П. Скоропадського» (Halatyr, 2015), «Діяльність земств в Правобережній Україні в освітній та культурній сферах життя доби Гетьманату П. Скоропадського» (Halatyr, 2012), «Підготовка до виборів в органи місцевого самоврядування на Правобережжі у добу Гетьманату П. Скоропадського» (Halatyr, 2013) та ін. стосуються різних напрямків функціонування структур місцевої влади – від соціально-економічного – до культурно-освітнього.

Процес налагодження зв'язків між центром та регіонами аналізується у роботах О. Потапова (Potarov, 2007). Дослідник приходять до висновку, що для оптимізації діяльності заполітизованих органів місцевого самоврядування, гетьманська адміністрація свідомо йшла на непопулярні кроки – проведення ревізій.

Особливої уваги заслуговують дослідження І. Ратушняка. Зокрема, у статті «Законодавчі основи реформування місцевих адміністрацій в Україні у добу гетьманату 1918 р.» (Ratushniak,

2017), автор намагається розкрити причини кризового стану місцевих структур напередодні встановлення влади П. Скоропадського та, аналізуючи гетьманську законодавчу діяльність, засвідчує прагнення розбудувати ефективну модель місцевого управління в Україні.

Виклад основного матеріалу. Період гетьманування П. Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.) був коротким, але надзвичайно динамічним етапом Української революції. Прийшовши до влади внаслідок перевороту, гетьман та його найближче оточення усвідомлювали важливість побудови дієвої системи місцевих органів влади, яка б дала можливість утвердитися на місцевому рівні. П. Скоропадський усвідомлював, що крах Центральної Ради (далі – ЦР) не в останню чергу обумовлений слабкістю її політичного впливу на регіони, а тому, успадкувавши від попередників дезорганізований апарат місцевої влади, гетьманський уряд вдався до комплексу заходів, скерованих на його реформування.

Падіння ЦР у квітні 1918 р. продемонструвало неспроможність парламентської республіки до вирішення нагальних завдань державного будівництва в умовах революційної нестабільності. Тому П. Скоропадський, враховуючи надзвичайні умови революційного часу та наростання зовнішньої загрози з боку більшовицької Росії, цілком свідомо відкинув парламентаризм та вдався до запровадження авторитарної моделі правління.

Зміна форми правління одразу ж знайшла свій вияв і в підходах П. Скоропадського до реформування апарату місцевої влади. Гетьманські урядовці вдалися до перегляду нововведень Тимчасового уряду та ЦР у сфері організації системи регіонального управління. З початком процесу реорганізації владних структур на місцях П. Скоропадський, передусім, приділив увагу адміністративно-територіальному устрою Української держави. Гетьман скасував поділ території України на землі (Закон ЦР «Про Адміністративно-територіальний поділ України» від 6 березня 1918 р.), відновивши за дореволюційним зразком губернії, повіти та волості. Вищі посадові особи місцевих адміністрацій почали іменуватися старостами, яким надавалася уся повнота влади в містах (Ratushniak, 2017, p. 94).

Після ліквідації інституту комісарства ЦР 14 травня 1918 р. управління губернських та повітових старост стали центральною ланкою місцевої виконавчої влади (Derzhavnyi visnyk. 5 chervnia 1918). 10 серпня 1918 р. Радою Міністрів (далі – РМ) визначено організаційно-штатну структуру місцевих адміністрацій у губерніях і повітах, а також ухвалено Закон «Про штати і список Управлінь Губерніальних та Повітових Старостів». Для фінансового забезпечення утримання цих управлінь у розпорядження апарату міністра внутрішніх справ здійснено асигнування у розмірі 4969800 карбованців. До штату управлінь входили: губерніальний староста, помічник старости, інспектор Державної варти, урядовці з особливих доручень, управляючий канцелярією та його помічник, діловоди, урядовець у справах друку, бухгалтер, рахівничий, журналіст, урядовці 1-го, 2-го, 3-го рангів (Derzhavnyi visnyk. 17 serpnia 1918).

Формально губерніальні та повітові старости, здійснюючи свою діяльність, керувалися «Тимчасовим положенням про губернських та повітових комісарів», однак їх реальні повноваження значно розширилися порівняно з попередниками (Derzhavnyi visnyk. 18 lyupnia 1918). До компетенції губернських старост входили: нагляд за діяльністю державних установ та посадових осіб (Державна варта, губерніські та повітові урядові інститути); ознайомлення населення із законами і урядовими розпорядженнями; проведення ревізій; інформування уряду про ситуацію на місцях; очільництво губерніського правління; формування різних комісій та комітетів. Призначалися та звільнялися губерніські старости РМ за поданням міністра внутрішніх справ.

Зазначене дає зрозуміти, що за сумарним обсягом владних повноважень посада губерніського старости відповідала колишньому російському губернаторові. Відтак, не дивно, що у порівнянні з комісарами ЦР, які все ж таки орієнтувалися на дотримання демократичних процедур, управлінська діяльність старост одразу ж набула відверто авторитарного характеру.

Процес призначення керівництва місцевої влади розпочався із середини травня 1918 р. У Правобережній Україні київським губернським старостою призначено І. Чарторижського, а з кінця серпня – генерала П. Андріанова, подільським – С. Кисельова, волинським – Д. Андро. Ситуація у повітах виглядала наступним чином: Київська губернія – 12 повітових старост, Подільська – 13, Волинська – 12. У волостях Правобережжя управлінські обов'язки покладено більш ніж на 500 старшин (Ругін, 2009, р. 79).

Кадрова основа новоутворених місцевих адміністрацій складалася переважно з колишніх царських чиновників, відставних офіцерів, земських службовців, поміщиків. Подібний стан речей був цілком очікуваним, оскільки Гетьманат як політичний лад виник внаслідок перевороту і був орієнтованим на інтереси аристократичної верстви тогочасного українського суспільства. Для провінційного чиновницького апарату був притаманний формалізм і застосування непопулярних у населення методів владного впливу (каральні заходи), що врешті призвело не до популяризації і посилення позицій гетьманської влади в регіонах, а до активізації антигетьманської опозиції.

Досліджуючи реформаторську діяльність гетьмана П. Скоропадського у сфері державного управління, особливу увагу слід приділити діяльності міської влади у Києві. Здійснення багатьох функцій виконавчої влади в столиці покладалося на міського отамана. Законодавчо означена посада затверджена П. Скоропадським 13 травня 1918 р. Першим київським отаманом став О. Хануков, однак з 10 жовтня його змінив К. Маршалк (*Derzhavnyi visnyk*. 8 serpnia 1918).

Необхідно зазначити, що створити чіткий законодавчий регламент владних повноважень цієї посадової особи уряд П. Скоропадського не встиг, а тому київський міський отаман, при виконанні своїх службових обов'язків, керувався законами та постановами для губернських старост. При вирішенні господарських проблем міста отаман був уповноважений скликати наради, до яких могли залучалися представники місцевого самоврядування, його помічники, прокурор окружного суду, управляючий канцелярією.

Неодмінною складовою механізму виконавчої влади є система правоохоронних органів та структур державної безпеки, значимість яких зростає в умовах нестабільної ситуації. Таким органом, покликаним сприяти реалізації внутрішньополітичної програми гетьмана на місцях, стала створена у травні 1918 р. Державна варта, на яку фактично покладалися функції дореволюційної поліції та жандармерії. Сприяючи зміцненню влади старост, уряд 18 травня 1918 р. ухвалив постанову «Про зміну існуючих законів про міліцію й утворення Державної варти», у відповідності з якою новостворений правоохоронний орган в адміністративному відношенні передавався у підпорядкування губернському і повітовим старостам (*Derzhavnyi visnyk*. 22 serpnia 1918).

Здійснювана під керівництвом П. Скоропадського реорганізація структур виконавчої влади на місцях обумовлювалася прагненням гетьмана посилити політичний та економічний контроль центру над регіонами, що було вкрай необхідним в умовах тогочасної ситуації. Логіка зміцнення механізму державного управління спонукала урядовців переглянути нормативно-правові та організаційні засади діяльності не лише органів виконавчої влади, а й структур місцевого самоврядування.

За відсутності центрального представницького органу в Гетьманаті усі питання, які стосувалися структур місцевого самоуправління, передавалися під юрисдикцію РМ. У червні 1918 р. голова РМ Ф. Лизогуб делегував усі повноваження з реорганізації місцевої влади Міністерству внутрішніх справ, у структурі якого діяв Департамент місцевого самоврядування, створений ще навесні 1918 р. урядом Української Народної Республіки (далі – УНР). Департамент став не лише ключовим органом Гетьманату, відповідальним за реалізацію державної політики у сфері місцевого самоврядування, але й структурою, уповноваженою здійснювати представництво інтересів місцевих громад перед новим урядом. На 1918 р. кошторис

Департаменту становив 807 тис. 75 карбованців. Його очільником призначено Л. Гладиревського (Lemizhanska, 2011, р. 221–222).

У спадок від УНР гетьманський уряд отримав розбалансований та малоефективний механізм місцевого самоврядування. У досліджуваній період органи самоврядування являли собою радше арену політичної боротьби, ніж інструмент дієвого вирішення нагальних соціально-економічних проблем міста. Такий стан справ обумовлювався неефективністю принципової моделі самоуправління, запроваджені попередниками гетьмана, недофінансуванням існуючих місцевих владних структур.

У структурному відношенні система місцевого самоврядування Української держави була представлена губернськими, повітовими, волосними, земськими зборами, а також міськими думами й відповідними управами. Механізм залишився принципово незмінним з часів існування Російської імперії та УНР. Гетьманський уряд низкою своїх законодавчих актів значно розширив повноваження структур місцевого самоврядування. Тепер до їх компетенції входило не лише управління комунальним господарством і будівництвом, податками, освітою та продовольством, але й забезпечення громадського порядку та фінансування правоохоронних органів (Sedliar, 2006, р. 94).

Однак, подібні міри не сприяли посиленню гетьманських позицій у містах. Переважна кількість чиновників органів місцевого самоврядування були представниками соціалістичних партій і зайняли свої посади ще за часів ЦР, а тому виявилися нелояльними до нової влади. Невдовзі з'ясувалося, що земські збори й міські думи в більшості випадків саботують розпорядження та ініціативи уряду. Фактично органи місцевого самоврядування стали осередками антигетьманської опозиції.

Прагнучи стабілізувати соціально-економічну обстановку в губерніях, П. Скоропадський намагався замінити кадровий склад зборів і дум шляхом проведення виборів на підставі нового законодавства. У травні 1918 р. з метою розроблення нових законопроектів про вибори до органів місцевого самоврядування, РМ створила дві комісії, очолювані князем О. Голіциним та І. Дяковим. Робота яких набула антидемократичних рис, що проявлялися у не допущенні до їх роботи представників опозиції та громадських організацій (Halatyr, 2013, р. 93).

Відверто антиурядова позиція чиновників земських зборів, міських дум та управ викликала реакцію очільників виконавчої влади в регіонах – губернських та повітових старост, які спробували нейтралізувати деструктивну у відношенні до Гетьманату діяльність органів місцевого самоврядування. На кінець травня 1918 р. старостам вдалося розформувати більш, ніж сотню земських управ. Проте така репресивна діяльність викликала невдоволення громадськості, тому РМ 7 червня 1918 р. заборонила старостам самовільно призупиняти діяльність органів місцевого самоврядування (Sedliar, 2006, р. 95–96).

В умовах напруженої ситуації нелояльність чиновників зборів, дум та управ сприяла дестабілізації внутрішньополітичної ситуації в країні. Не бажаючи зростання антиурядових настроїв, гетьман прагнув набути законних підстав для усунення опозиційно налаштованих елементів із органів місцевого самоуправління. 8 червня 1918 р. РМ затверджено «Статут про тимчасові ревізійні комісії» (Derzhavnyi visnyk. 19 veresnia 1918). Основне завдання яких полягало в перевірці ефективності роботи різних структурних підрозділів міських дум та земств. Як і очікувалося, перевірки продемонстрували, що місцеве самоврядування знаходиться в кризовому стані.

Результати ревізії використано урядом у якості формального приводу для посилення вертикалі виконавчої влади на місцях. 29 червня 1918 р. старости отримали право розпускати волосні земські збори та управи, тобто виконавча влада фактично отримали у своє підпорядкування органи місцевого самоврядування.

У рамках реалізації задуму зміни кадрового складу органів місцевого самоврядування 23 вересня 1918 р. РМ ухвалила Закон «Про перевибори губерніяльних і міських гласних», яким відновлювалися основні принципи земської виборчої системи Російської імперії. Передбачені цим законом підвищення майнового цензу та відновлення куріальної системи, викликали невдоволення населення. Однак, через складну військово-політичну ситуацію вибори не відбулися (Halatyr, 2013, р. 94).

Висновки. Проаналізувавши здобутки гетьмана П. Скоропадського у сфері налагодження місцевого управління, можна відзначити крайню неоднозначність впроваджених ним реформ. Намагаючись уникнути участі свого попередника – ЦР, яка зазнала краху, гетьман прагнув сформувати розгалужений апарат виконавчої влади та лояльного самоврядування, які забезпечили б йому надійний контроль над регіонами. Будучи орієнтованим на інтереси дворянства та заможних верств населення, П. Скоропадський звернувся до дореволюційного державотворчого досвіду і фактично відродив у Гетьманаті базові елементи державно-адміністративної надбудови Російської імперії, встановивши при цьому відверто авторитарний режим правління.

Надзвичайні умови воєнного часу й революційної нестабільності вимагали від гетьмана централізації владних повноважень у вигляді посилення вертикалі виконавчої влади на місцях, що мало б забезпечити центру дієвий механізм мобілізації матеріальних та людських ресурсів у регіонах. Тому з військово-мобілізаційної точки зору, такі заходи уряду, як встановлення контролю губернських та повітових старост за діяльністю земств та міських дум були цілком виправданими.

Однак, надання більшості посад у органах місцевої влади представникам колишнього імперського істеблішменту та прагнення П. Скоропадського усунути із структур місцевого самоврядування нелояльних чиновників не додавали гетьманській владі популярності серед широкого загалу, а сприяли активізації антигетьманської опозиції. Врешті, зазначені міри призвели не до покращення керованості регіонами, а лише сприяли поглибленню дезорганізації управління державою. Як наслідок, елітаризм політичного ладу Гетьманату, а також нездатність уряду віднайти баланс між об'єктивними потребами часу і збереженням демократичних прав і свобод місцевих громад, призвели до падіння гетьманату П. Скоропадського.

Бібліографія

Галатир, В. (2012). Діяльність земств в Правобережній Україні у освітній та культурній сферах життя доби Гетьманату П. Скоропадського. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. Вип. 20. С. 71–77.

Галатир, В. (2013). Підготовка до виборів в органи місцевого самоврядування на Правобережжі у добу Гетьманату П. Скоропадського. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Історичні науки. Вип. 6. С. 290–295.

Галатир, В. (2015). Продовольча криза та спроби її подолання місцевими адміністраціями на Правобережжі в добу Гетьманату П. Скоропадського. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 42. С. 31–35.

Державний вісник. 5 червня 1918.

Державний вісник. 18 липня 1918.

Державний вісник. 29 липня 1918.

Державний вісник. 8 серпня 1918.

Державний вісник. 17 серпня 1918.

Державний вісник. 22 серпня 1918.

Державний вісник. 19 вересня 1918.

Державний вісник. 24 вересня 1918.

Леміжанська, О. (2011). Діяльність Департаменту місцевого самоврядування МВС Української Держави (травень-грудень 1918 р.). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*. Вип. 6. С. 217–228.

Пиріг, Р. (2009). Державна служба Гетьманату Павла Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Вип. 15. С. 66–95.

Потапов, О. (2007). Взаємовідносини між центральними органами управління та міськими органами самоврядування в Українській державі П. Скоропадського. *Інтелігенція і влада*. Вип. 9. С. 160–169.

Прудько, В. (2012). Гетьманська влада і місцеве самоврядування на Ніжинщині. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* Вип. 8. С. 127–141.

Ратушняк, І. (2017). Законодавчі основи реформування місцевих адміністрацій в Україні в добу гетьманату 1918 р. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. Вип. 25. С. 91–97.

Седляр, А. (2006). Діяльність органів міського самоврядування в період правління гетьмана П. Скоропадського (на матеріалах Волинської губернії). *Збірник наукових статей: Часопис української історії*. Вип. 5. С. 94–99.

References

Halaty, V. (2012). Diialnist zemstv v Pravoberezhnii Ukraini u osvittii ta kulturnii sferakh zhyttia doby Hetmanatu P. Skoropadskoho. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*. Serii: Istorii. Vyp. 20. S. 71–77.

Halaty, V. (2013). Pidhotovka do vyboriv v orhany mistsevoho samovriaduvannia na Pravoberezhzhi u dobu Hetmanatu P. Skoropadskoho. *Visnyk Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu im. Ivana Ohiiienka*. Istorychni nauky. Vyp. 6. S. 290–295.

Halaty, V. (2015). Prodovolcha kryza ta sproby yii podolannia mistsevymy administratsiiamy na Pravoberezhzhi v dobu Hetmanatu P. Skoropadskoho. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. Vyp. 42. S. 31–35.

Derzhavnyi visnyk. 5 chervnia 1918.

Derzhavnyi visnyk. 18 lystnia 1918.

Derzhavnyi visnyk. 29 lystnia 1918.

Derzhavnyi visnyk. 8 serpnia 1918.

Derzhavnyi visnyk. 17 serpnia 1918.

Derzhavnyi visnyk. 22 serpnia 1918.

Derzhavnyi visnyk. 19 veresnia 1918.

Derzhavnyi visnyk. 24 veresnia 1918.

Lemzhanska, O. (2011). Diialnist Departamentu mistsevoho samovriaduvannia MVS Ukrainskoi Derzhavy (traven-hruden 1918 r.). *Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv*. Vyp. 6. S. 217–228.

Pyrih, R. (2009). Derzhavna sluzhba Hetmanatu Pavla Skoropadskoho (kviten-hruden 1918 r.). *Ukraina KhKh st.: kultura, ideolohiia, polityka*. Vyp. 15. S. 66–95.

Potapov, O. (2007). Vzaiemovidnosyny mizh tsentralnymy orhanamy upravlinnia ta miskymy orhanamy samovriaduvannia v Ukrainskii derzhavi P. Skoropadskoho. *Intelihentsiia i vlada*. Vyp. 9. S. 160–169.

Prudko, V. (2012). Hetmanska vlada i mistseve samovriaduvannia na Nizhynshchyni. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr.* Vyp. 8. S. 127–141.

Ratushniak, I. (2017). Zakonodavchi osnovy reformuvannia mistsevnykh administratsii v Ukraini v dobu hetmanatu 1918 r. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*. Serii: Istorii. Vyp. 25. S. 91–97.

Sedliar, A. (2006). Diialnist orhaniv miskoho samovriaduvannia v period pravlinnia hetmana P. Skoropadskoho (na materialakh Volynskoi hubernii). *Zbirnyk naukovykh statei: Chasopys ukrainskoi istorii*. Vyp. 5. S. 94–99.